

बौद्ध ज्ञानमिमांसा पद्धती आणि त्याची प्रासंगिकता

आचार्य महानागरत्न,

पी.एच.डी. संशोधक

पालि- प्राकृत विभाग, रा.तु.म.ना.वि. नागपूर

प्रो. डॉ. मोहन वानखडे,

पालि- प्राकृत विभाग प्रमुख

डॉ. आंबेडकर कॉलेज, दीक्षाभूमी, नागपूर

सारांश (Abstract)

आधुनिक काळ माहिती, तंत्रज्ञान आणि व्यक्तिगत सार्वभौमत्वाचा आहे. इंटरनेट, सोसिअल मिडीया, मोबाईल अॅप अशा कितीतरी इलेक्ट्रॉनिक आणि छापील माध्यमातून सर्वत्र माहितीचा महापूर वाहत आहे. यात प्रत्येकजण प्रवाहित होत चालला आहे. यातील कोणती माहिती खरी आहे, कोणती भ्रामक आहे? याची शहानिशा करण्यासाठी कोणाकडे वेळ नाही, तशी चिकित्सक बुद्धि सुद्धा नाही. प्रत्येक माहिती खरी आहे, यावर विश्वास ठेऊन, त्याची मिमांसा न करता उपलब्ध माहितीच्या ओघात लहान मुले, तरूण पिढी, प्रौढ आणि वयस्कर सर्वच वहावत चालले आहेत. प्रसार माध्यमांवर पकड असणाऱ्यांनी इतिहास, चरित्रग्रंथ आणि वर्तमान घटनांना शब्दांचे, माहितीचे, घटनांचे जाळे फेकून मनोरंजन आणि ज्ञानाच्या नावाने माहितीच्या महापूरात सर्वसामान्यांना गटांगळ्या खाण्यासाठी प्रवृत्त केले आहे. हा माहितीचा प्रपंच सुलभ, हवाहवासा आणि उपयोगी वाटणारा असल्यामुळे याची शहानिशा करण्याची कोणालाच फारशी गरज भासत नाही. यामुळे सत्य शोधण्यासाठी लागणारा बुद्धिवाद आणि क्षमता भरकटलेली आहे. माहितीचे आदान-प्रदान यातील विविधता आणि मांडणी अधिकच गुंतागुंतीची झाल्याने बघा, ऐका आणि विश्वास ठेवा, याच भूमिकेत सामान्य माणूस जगू लागला आहे. माहितीचा (ज्ञानाचा) तात्पुरता उपयोग करून आपले इच्छित काम पार पाडणे, एवढेच करण्याची प्रवृत्ती वाढीस लागत असल्यामुळे ज्ञानाची मिमांसा करून सत्य शोधण्याची भूमिका केवळ बुद्धिवंतापूरतीच सिमीत होत चालली आहे. माहितीचे विविध स्त्रोत विद्यमान असल्यामुळे मनुष्याला कोणतीही माहिती (ज्ञान) सहज उपलब्ध होत आहे, परंतु त्या ज्ञानाची शहानिशा करण्याची पद्धती त्याच्याकडे नसेल तर तो ज्ञानरूपी वाळवंटात भटकून जाण्याची शक्यता आहे. या समस्येचा विचार करून पारंपारिक (बौद्ध) ज्ञानमिमांसेची प्रासंगिकता या शोध-निबंधातून विषद केली जाणार आहे. परंपरागत ज्ञानमिमांसेतील बौद्ध ज्ञानमिमांसा पद्धती आजही प्रासंगिक ठरणारी आहे, हेच याचे गृहितक असून अनेक ग्रंथांच्या संदर्भावरून ते सिद्ध केले जाणार आहे. बौद्ध ज्ञानमिमांसा आणि आधुनिक संशोधन पद्धतीची संक्षिप्त तुलना करून त्याचे महत्व, उपयोगिता आणि प्रासंगिकता निष्कर्षातून देण्यात येईल.

बीजशब्द : माहिती (ज्ञान), प्रमाण, प्रतिय संपुत्पाद, अनित्यता, सापेक्ष सत्य

प्रास्ताविक

पारंपारिक प्राचीन ज्ञानमिमांसा पद्धती आणि त्याची प्रासंगिकता विचारात घेताना लक्षात येते की, भगवान बुद्धाच्या काळी ६२ दृष्टि किंवा संप्रदाय प्रचलित होते. नानाविध आचरण पद्धती, नानाविध शील-व्रत (धार्मिक कर्मकांड), नानाविध आजीविका आणि नानाविध मत-मतांतरे होती तसेच आजही आहेत. एवढेच नाही तर त्यातील गुंतागुंत, विविधता आणि चढाओढ अधिकच वाढलेली आहे. आधुनिक काळ वैज्ञानिक संशोधन पद्धती, बुद्धिवाद आणि प्रायोगिक सत्याचा पाठपुरावा करणारा आहे. असे असल्यामुळे सत्याचा शोध घेण्याची, सत्य प्रमाणित करण्याची बुद्धिवादी प्रणाली समजून घेणे अनिवार्य आहे. ज्ञानाला प्रमाणित करण्याचे प्राचीन परंपरागत बौद्ध आणि आधुनिक प्रमाण (ज्ञानमिमांसा पद्धती) सुद्धा विचारात घ्यायला हवे. या शोधनिबंधातून दोन मुद्दे मांडले जात असून त्याचा निष्कर्ष देण्यात येणार आहे.

१. बौद्ध ज्ञानमिमांसा पद्धती
२. बौद्ध ज्ञानमिमांसेची आधुनिक प्रासंगिकता

१. बौद्ध ज्ञानमिमांसा पद्धती

खरे ज्ञान काय आहे? याची मिमांसा (परिक्षण) करण्यासाठी परंपरागत ज्ञानमिमांसेत प्रमाणाचा विचार केला गेला आहे. चार्वाक केवळ प्रत्यक्ष प्रमाण मानतात. बौद्ध प्रत्यक्ष आणि अनुमान प्रमाण मानतात. सांख्य प्रत्यक्ष, अनुमान आणि शब्द प्रमाण मानतात. न्याय प्रत्यक्ष, अनुमान, शब्द आणि उपमान प्रमाण मानतात. भट्टमिमांसा आणि अद्वैत वेदान्त प्रत्यक्ष, अनुमान, शब्द, उपमान, अर्थोत्पत्ति आणि अनुपलब्धि प्रमाण मानतात.^१

भगवान बुद्धाला मनुष्याला होणाऱ्या ज्ञानाची मिमांसा करताना प्रत्यक्ष आणि अनुमान प्रमाण मानल्याचे म्हटले आहे परंतु ही एक विज्ञप्ति मात्र आहे, उपदेश करण्यासाठी वापरलेले प्रकटीकरण मात्र आहे. भगवान बुद्धाचा धम्म अनित्य, अनात्म आणि शून्यता शिकविणारा असल्यामुळे प्रत्यक्ष ज्ञान होण्याची प्रक्रिया सुद्धा अनित्य, अनात्म आणि शून्य आहे. या शरीरात ज्ञान घेणारा कोणी स्वतंत्र ज्ञाता, जीवात्मा, भोक्ता, साक्षी किंवा कर्ता विद्यमान नाही. जीवात्मा (पूर्व) कर्माचे ज्ञान संचित ठेऊन त्याचे मृत्यूपरांत वहन करून त्यानुसार पुढील जन्म घेऊन त्यानुसार कर्मफळाला भोगत असल्याचेही मानले जात नाही कारण ज्ञान होण्याची प्रक्रिया प्रतित्य समुत्पन्न आणि प्रत्ययाच्या अधिन होणारे मनोकायिक कार्य आहे. चक्षु आणि रूपाच्या प्रत्ययाने चक्षुविज्ञान उत्पन्न होऊन त्यासोबतच स्पर्श, वेदना, संज्ञा, चेतना, एकाग्रता, जीवितेन्द्रिय आणि मनसिकार हे चैतसिक धर्म सुद्धा उत्पन्न होतात. अशाच प्रकारे कान, नाक, जिह्वा, काया आणि मनाविषयी सुद्धा जाणले जाते. हे धर्म एक-दुसऱ्याच्या असण्यानेच उत्पन्न होतात, येथे कोणी जाणणारा (ज्ञाता/आत्मा) विद्यमान नाही.^२

विज्ञानाच्या (इंद्रियाला विषयाचे ज्ञान होण्याच्या) उत्पत्तिचे चार प्रत्यय आहे. जसे, आलंबनप्रत्यय, अधिपतिप्रत्यय, समनन्तरप्रत्यय आणि कारणप्रत्यय. जसे, घटविषयक चक्षुविज्ञानाच्या उत्पत्तिमध्ये घट आलंबनप्रत्यय आहे; चक्षुरिन्द्रिय अधिपतिप्रत्यय आहे; चक्षुविज्ञानाच्या पूर्ववत मनसिकार समनन्तरप्रत्यय आहे; तथा या प्रत्ययाव्यतिरीक्त आलोक इत्यादी प्रत्यय कारणप्रत्यय आहे.^३ एखाद्या विषयाचे ज्ञान प्रत्यक्ष वाटत असले तरी जसे, स्वप्नामध्ये एखादे झाड दिसते परंतु त्याचे बाह्य अस्तित्व त्या समयी विद्यमान नसले तरी मनुष्याला त्या झाडाचे ज्ञान होते. असे असल्यामुळेच प्रत्यक्ष ज्ञान सुद्धा व्यक्तिपरत्वे भिन्न असल्याने त्याची सत्यता सर्वांसाठी समान अर्थाने मान्य होत नाही. ही बाब भगवान बुद्धाने राजा प्रसेनजित यांना अशाप्रकारे स्पष्ट केली होती. महाराज! पंच कामगुणामध्ये ज्याला जे बरे वाटते, त्याच्यासाठी तेच चांगले आहे. महाराज! जे रूप एकासाठी अत्यंत प्रिय असते, तेच रूप दुसऱ्यासाठी अत्यंत अप्रिय असते. ज्या रूपाने कोणी संतुष्ट होतो, ते प्राप्त करून त्याची इच्छा पूर्ण होते, त्याला त्यापेक्षा उत्तम रूप दिसले तरी त्याला ते पसंत पडत नाही. तेच रूप त्याच्यासाठी सर्वोत्तम आणि अलौकिक असते. याचप्रकारे शब्द, गंध, रस, स्पर्श या विषयी जाणले पाहिजे.^४ असे असल्यामुळेच स्थल, काल, सन्तान (शरीर) आणि कृत्य (कार्य) यानुसार विज्ञान (ज्ञान) व्यक्तिपरत्वे सापेक्ष आहे. ज्ञानेन्द्रियांना जाणवणारे प्रत्यक्ष ज्ञान आणि त्याचे अनुमान परिवर्तनशील असल्यामुळे अनात्म (शून्य) मानले गेले आहे.

ज्ञानेन्द्रियांना विषयाचे होणारे प्रत्यक्ष ज्ञान चंचल, अनित्य, सापेक्ष, अनात्म आणि शून्य स्वभाव असल्यामुळे ज्ञानाची सत्यता ठरविणारे बुद्धधम्मातील प्रमाण प्रज्ञा, धम्मविचयन आणि विभज्जवादावर आधारीत आहे. कारण भगवान बुद्धाने स्पष्टच म्हटले आहे की, नाना प्रकारचे दृष्टिकोन, धारणा, मत-मतांतरे हे सहा स्पर्श आयतनाद्वारे ग्रहण केलेले आहेत, स्पर्श निरोधाने ते निरूद्ध होणारे आहेत.^५ स्थळ, काळ, व्यक्ति आणि कृत्य कोणतेही असो मनुष्य सभोवतालच्या विषयाचे ज्ञान घेतच राहतो. जसे, मनुष्याला शरीराचे पोषण होण्यासाठी अन्न पाणी घ्यावे लागते तसेच मनाच्या पोषणासाठी माहिती घेत राहावी लागते. आपल्या अवती-भवती नेहमीच माहिती प्रदान करणारे विषय विद्यमान असतात, त्याचे आपण ज्ञानही घेत राहतो परंतु त्याचे विचयन (परिक्षण) करूनच त्यातील सत्य असत्य जाणले जाऊ शकते. सर्वच उपलब्ध माहिती एकसमान परिणाम आणणारी नसते. माहितीचा सदुपयोग आणि दुरूपयोग मानवी मनाच्या पावित्र्यावर अवलंबून असते. शीलाशिवाय विद्या फुकाची आहे कारण तीचा स्वतःच्या लाभासाठी दुरूपयोग होऊ शकतो. या बाबीला विचारात घेऊनच ज्ञानाची मिमांसा करण्याची कसोटी भगवान बुद्धाने कालामांना अशाप्रकारे सांगितली आहे. - हे कालामांनो, तुम्ही कोणतेही मत केवळ यासाठी स्विकारू नका की ते ऐकलेले आहे, परंपरागत आहे, चांगल्या प्रकारे सांगितले गेले आहे, धर्म ग्रंथाच्या अनुकूल आहे, तर्क संगत आहे, अनुमान संगत आहे, त्याचे सावधानीपूर्वक परिक्षण केले गेले आहे, आपण विचार करून त्याचे अनुमोदन केले आहे, सांगणाऱ्याचे व्यक्तीमत्व भव्य दिव्य आहे, सांगणारे श्रमण ब्राह्मण आपल्यासाठी पूजनिय आहेत. तर कालामांनो, जेव्हा तुम्ही स्वानुभवाने स्वतः जाणाल की, या गोष्टी अकुशल आहेत, सदोष आहेत, सुज्ञ पुरूषांनी निंदा केलेल्या आहेत, याचे आचरण केल्याने अहित होते, दुःख येते, तेव्हा कालामांनो, त्या गोष्टींना तुम्ही सोडले पाहिजे... .. तर कालामांनो, जेव्हा तुम्ही स्वानुभवाने स्वतः जाणाल की, या गोष्टी कुशल आहेत, निर्दोष आहेत, सुज्ञ पुरूषांकडून प्रशंसा केलेल्या आहेत, याचे आचरण केल्याने हित होते, सुख येते, तेव्हा कालामांनो, त्या गोष्टींना तुम्ही स्विकारले पाहिजे.^६

एवढेच नाही तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी बुद्धधम्मामध्ये काळाच्या ओघात झालेली भेसळ ओळखण्यासाठी तीन कसोट्या सांगितल्या आहेत.

१. जे बुद्धीला विसंगत आणि तर्काला सोडून आहे, ते भगवान बुद्धाचे वचन नव्हे.
२. जी चर्चा मनुष्याच्या कल्याणाला पोषक नाही अशा चर्चेच्या फंदात भगवान बुद्ध कधीच पडले नाही.

३. भगवान बुद्धाने ज्या विषयासंबंधी ते निश्चित आहेत, आणि ज्या विषयासंबंधी ते निश्चित नाहीत अशी विषयाची दोन प्रकारात वर्गवारी केली होती.^७

तर्क किंवा बुद्धी याचा अर्थ प्रतियुक्त समुत्पाद नियमांवर, कार्य कारण संबंधावर आधारीत चिंतन होय. या चिंतनाद्वारे ज्या बाबी सिद्ध होतात त्याचा मानव कल्याणासाठी उपयोग करता येतो परंतु ज्या बाबी केवळ कल्पकता आणि मिथ्या समजूतीवर आधारीत आहेत त्यामुळे मानवतेचे नुकसानच होत असते. भगवान बुद्धाने निर्वाणगामी धम्म सांगितला आहे तो निश्चित आहे परंतु काही बाबी परिस्थितीजन्य असल्यामुळे त्यात बदल करता येऊ शकतो. लोक सुत्तातून असे सांगितले आहे की, भिक्षुंनो! देवतांसह संपूर्ण लोक ज्यात मारासह ब्रह्म तथा श्रमण ब्राह्मणांसह संपूर्ण प्रजा सम्मिलित आहे. त्यांनी जे काही पाहिले, ऐकले, स्मरणात ठेवले, जाणले, प्राप्त केले, शोधले, मनात आणले (अनुचरित) आहे ते सर्वच तथागतांनी यथाभूत जाणले आहे, म्हणूनच त्यांना तथागत म्हटले गेले आहे.^८ मागन्दि य सुत्तातून भगवान बुद्ध सांगतात की, दृष्टि (धारणा), श्रुति (ऐकीव ज्ञान), अनुभव (मुर्त ज्ञान) आणि शील-व्रताने (धार्मिक कर्मकांड) याने शुद्धि होत नाही तसेच अदृष्टि, अश्रुति, अज्ञान, अशील-अव्रत (धार्मिक रिती-रीवाज न मानणारा) याने शुद्धि होत नाही.^९ असे असेल तर या सर्व धर्मांचे परिक्षण कोणत्या कसोटीने केले गेले असेल? ज्ञानी पुरुष कोणत्याच दृष्टि, श्रुति, अनुभव, आणि शील-व्रताचा अभिमान का करीत नाही? याचे कारण त्याने माहितीचे (ज्ञानाचे) विचयन केलेले असते, यथाभूत सत्याला ओळखलेले असते.

कोणत्याही ज्ञानाची उपयुक्तता, परिणामकारकता, यथार्थता, कल्याणकारीता आणि सत्यता जाणायची असेल तर त्याचे परिक्षण करण्याचा निकष वापरायलाच हवा; त्याशिवाय त्या ज्ञानाची वास्तविकता जाणता येणार नाही. सर्वसामान्य मानवी व्यवहारात साधे कापड खरेदी करताना त्याची प्रतवारी तपासून पाहिली जाते जेणेकरून नंतर पश्चाताप करावा लागणार नाही. परंतु ज्या ज्ञानाने मानवी जीवन प्रभावित होते त्या ज्ञानाच्या बाबतीत ही काळजी घेतली जात नाही कारण ज्ञानाची मिमांसा करण्याचे निकष यथार्थता आपण वापरत नाही. प्रत्यक्ष, अनुमान आणि शब्द (धर्म ग्रंथ) इत्यादीना प्रमाण माणून त्यावर विश्वास ठेवतो, त्याचे अनुसरण करतो परंतु त्या ज्ञानाचा भावी परिणाम काय होईल, याचे चिंतन आपण केलेले नसते. जसे, आदर्श समाज व्यवस्था म्हणून वेदाने (धर्म ग्रंथाने) सांगितलेल्या चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेला स्विकारले गेले, शेकडो वर्षे अनुसरण केले गेले, त्याच्याच संकराने जन्मजात विषमतेवर आधारीत जातिव्यवस्था निर्माण झाली. त्याच जातिव्यवस्थेने शुद्र अतिशुद्राचे जीवन नरकतुल्य झाले. शब्द (धर्म ग्रंथ) प्रामाण्याचा झालेला हा दुष्परिणाम विचारात घेऊनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी म्हटले होते की, जात पाळण्यात लोकांची चुक नाही. चुक जातिची भावना त्यांच्या मनावर ठसविणाऱ्या धर्माची आहे, असे माझे मत आहे. ... जातिचा धर्म शिकविणारी धर्मशास्त्रे आहेत. ... महात्मा गांधीसह अस्पृश्यता निर्मुलनाचे काम करणाऱ्या सगळ्या सुधारकांच्या हे लक्षात येत नाही की, लोकांचे वर्तन हा केवळ धर्मशास्त्रांनी त्यांच्या मनावर ठसविलेल्या श्रद्धांचा परिणाम आहे आणि त्यांच्या वर्तनाचा आधार असलेल्या धर्मशास्त्रांच्या पावित्र्यावरचा त्यांचा विश्वास नष्ट झाल्याशिवाय लोक त्यांचे आचरण बदलणार नाही. त्यामुळेच अशा प्रयत्नांना यश लाभले नाही. ...^{१०} धर्मशास्त्रातील शब्द प्रमाणाला मानल्यामुळे सामाजिक जीवनातील जातिभेदाची समस्या भारतीयांसाठी किती भयावह, अन्यायकारक आणि हानीकारक ठरली आहे, हे त्याचा इतिहास वाचल्यावर कोणालाही लक्षात येऊ शकते. धर्मग्रंथातील ज्ञानाची मिमांसा केली गेली नसल्यामुळे सर्व भारतीयांना जातिवादाच्या कलंकाने कलंकित जगावे लागत आहे. जातिभेदाचा आधार शब्द प्रामाण्य आहे; त्याचेच रूपांतरण भारतीय धर्मसंस्कृतीमध्ये झाले, सामाजिक व आर्थिक विषमतेत झाले. शब्द प्रामाण्याचा सामाजिक दुष्परिणाम समजून घेण्यासाठी हे एकच उदाहरण पुरेसे आहे.

कोणत्याही ज्ञानाचा दुरुपयोग होऊ नये, मिथ्या ज्ञानाचा प्रसार होऊ नये आणि ज्ञानाचा कल्याणकारी उपयोग करता येण्यासाठीच भगवान बुद्धाने ज्ञानाची मिमांसा करण्यासाठी सहा निकष दिले आहे, ज्याला धम्म गुण म्हटले गेले आहे. ज्ञानेन्द्रियांच्या माध्यमाने त्या त्या विषयाचे ज्ञान करून घेऊन मानवी व्यवहार पार पाडला जातो हे खरे असले, तरी त्या व्यवहाराची वास्तविकता प्रज्ञाबलाशिवाय समजून घेता येत नाही. त्यासाठी तुलना, परिक्षण, निरीक्षण आणि प्रयोगाला महत्व आहे. भगवान बुद्धाने आयुष्यमान उपवान यांना सांगताना म्हटले की, चक्षुने रूप पाहून त्याप्रती रूपराग उत्पन्न होतो, माझ्यात रूपराग आहे, असे तो जाणतो. ... माझ्यात रूपराग नाही, असे जाणतो. यामुळेच त्याला सुआख्यात, सांदृष्टिक, अकालिक, या आणि पहा म्हणण्यायोग्य, निर्वाणाकडे नेणारा, सुज्ञाद्वारे जाणला जाणारा आहे, असे म्हटले जाते.^{११} हिच बाब श्रोत्रादी बाबतीत सुद्धा समजून घेतली पाहिजे. कोणतेही ज्ञान जेव्हा आपण घेतो तेव्हा त्याला हे सहा निकष लावले पाहिजे तेव्हाच ते कल्याणकारी समजले जाते. जर या निकषावर ते खरे उतरत नसेल तर ते ज्ञान मिथ्या समजले पाहिजे. चंकि सुत्तातून भगवान बुद्धाने सांगितले आहे की, श्रद्धा, रूची, अनुश्रय (श्रुति), आकार-परिवर्तक (तर्क), दृष्टि-निध्यानक्षम (अनुभव) या पाचही बाबी दोन परिणाम आणतात. या आधाराने कोणी एखादे सत्य सांगतो परंतु इतरांचे खोटे आहे, असेही म्हणतो. यामुळे

सत्याचे रक्षण होत नाही. ... जेव्हा परीक्षण करीत असता त्याला लोभ, द्वेष, मोह या बाबतीत जो विशुद्ध वाटतो त्याच्यात तो श्रद्धा स्थापित करतो. श्रद्धा असल्याने तो जवळ जातो, जवळ जाऊन सत्संग करतो, सत्संग करीत असता लक्ष (कान) देतो, लक्ष (कान) देऊन धम्म श्रवण करतो, ऐकून धम्माला धारण करतो, धारण केलेल्या धम्माला अर्थाची परीक्षा करतो, अर्थाची परीक्षा केल्यावर धम्माचे ध्यान करण्याच्या योग्यतेचा होतो, धम्माचे ध्यान करून त्यात रूची (छंद) उत्पन्न करतो, छंदाने ते मिळविण्याचा प्रयत्न करतो, उत्साह दाखवतो, त्यासाठी पराक्रम करतो, पराक्रमी होऊन त्या सत्याला शरीरात पाहतो, प्रज्ञेने जाणतो. अशाप्रकारे सत्याचा बोध होत असतो.^{१२} सत्य ज्ञानाचे रक्षण, परीक्षण आणि साक्षात करण्याची ही पद्धती भगवान बुद्धाने अशाप्रकारे सांगितली आहे.

सर्व प्रतियुक्त समुत्पन्न धर्म (बाबी) प्रत्यक्ष इंद्रियजन्य किंवा अनुमान ज्ञानाच्या आधाराने जाणले जात असले तरी त्याच्या हेतु प्रत्ययांना विचारात घेतले गेले आहे. त्याच्या उत्पाद व्ययाचे कारण असल्याचे सांगितले गेले आहे आणि ते अनित्यधर्मा असल्यामुळे शून्य समजले गेले आहे. अस्तित्वात येणाऱ्या पदार्थांची, धारणांची, बाबींची शून्यता (प्रतियुक्त समुत्पन्नता) विचारात घेतल्यामुळेच यात हवा तो बदल करण्याचे, चांगले काही उत्पन्न करण्याचे आणि नुकसानदायी असलेल्याला नष्ट करण्याचे स्वातंत्र्य मनुष्याला प्राप्त झाले आहे, त्या आधाराने संशोधन करण्याचे, विचार मांडण्याचे, आविष्कार करण्याचे, तंत्रज्ञान निर्माण करण्याचे स्वातंत्र्य मनुष्याला प्राप्त झाले आहे. यातूनच मनुष्याने त्याची भौतिक, नैतिक व मानसिक इत्यादी प्रगती साध्य केली आहे. या उलट, जेव्हा कोणत्याही ज्ञानाला पवित्रता, अपौरुष्यता आणि अंतिमता प्रदान केली जाते, शब्द प्रामाण्य प्रदान केले जाते तेव्हा वैचारीक सुधारणेची, वैज्ञानिक शोधाची आणि बुद्धिवादाची प्रेरणा नष्ट होत असते. बुद्धधम्मामध्ये बुद्धिवादाला चालना दिल्यामुळे त्याचा अनेक अंगाने विकास झाला. एवढेच नाही तर त्याचा आधुनिक विज्ञानाशी सुद्धा ताळमेळ जुळून आला आहे.

सर्व परिवर्तनशील असल्यामुळे दुःखाचा नाश होणे आणि सुखाची प्राप्ती होणे शक्य आहे. कारण अधोगतीच्या हेतु प्रत्ययांच्या अभ्यास करून त्याला दूर करण्याचे उपाय आणि प्रगतीच्या हेतु प्रत्ययांचा अभ्यास करून त्याचा विकास करण्याचे मार्ग शोधले जातात. तसे प्रयत्न (कृत्य), विचार आणि सिद्धांत (दृष्टिकोन) मनुष्याला निर्माण करता येणे शक्य आहे. यामुळेच भगवान बुद्धाच्या धम्मातील ज्ञान मिमांसा आधुनिक कालातही प्रासंगिक, उपयुक्त आणि परिणामकारक ठरणारी आहे. माझा धम्म तराप्यासमान नदी (दुःख सागर) पार करण्यासाठी आहे, पकडून ठेवण्यासाठी नाही,^{१३} असे भगवान बुद्धाने म्हटले आहे. ज्ञान कितीही चांगले असेल परंतु त्याचा उपयोगच करता येत नसेल तर ते ज्ञान केवळ निष्कामी ठरणारे असते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सुद्धा म्हटलेच आहे की, भगवान बुद्धांचा अनित्यतेचा सिद्धांत खरा ठरला आहे. विज्ञानाने असे सिद्ध केले आहे की, विश्वाची गती संधीकरण, विभाजन आणि पुनर्संधीकरण या प्रक्रियानुसार होत असते. आधुनिक विज्ञानाची प्रवृत्ती म्हणजे अंतिम सत्य, ऐक्य आणि अहंतेची विभिन्नता याची प्रवृत्ती होय. आधुनिक विज्ञान म्हणजे बौद्धधम्मातील अनित्य आणि अनात्मवादाचा प्रतिध्वनी होय.^{१४}

बौद्ध ज्ञानमिमांसेची प्रासंगिकता

बौद्ध ज्ञानमिमांसेची आधुनिक प्रासंगिकता विचारात घेताना असे लक्षात येते की, ज्ञानाला प्रमाण मानण्यासाठी उपयोगात आणलेले प्रत्यक्ष, अनुमान आणि शब्द प्रमाण भगवान बुद्धाने थेट कथन केले नसून प्रतियुक्त समुत्पाद नियमाच्या आधारे जाणणाऱ्या प्रज्ञेवर, सुज्ञानी प्रशंसा करण्यावर आणि आचरण केल्याने हित होण्यावर भर दिला आहे. या ज्ञानमिमांसेची आधुनिक संशोधन पद्धतीशी तुलना करता त्याची प्रासंगिकता नक्कीच लक्षात येते.

कोणत्याही संशोधन कार्याचा मुख्य उद्देश व्यक्ति, वस्तु (पदार्थ) किंवा घटनेची सत्यता जाणणे आणि त्याच्या परीक्षणासाठी आवश्यक ज्ञान संपादन करणे हा असतो. ज्ञान प्राप्त करण्याच्या अनेक पद्धती आणि दृष्टिकोन आहेत. जसे की,

१. **परंपरागत अनुगमन पद्धती** : यात परंपरेने चालत आलेल्या ज्ञानावर विश्वास ठेवला जातो. जसे, सर्दी झाल्यावर काढा पिणे, जखम झाल्यावर हळद लावणे इत्यादी. परंतु अशा ज्ञानार्जनावर निर्भर राहणे सदैव अनुकूल आणि उचित ठरत नाही. अनेकदा हे ज्ञान अनुचित आणि हानीकारक सुद्धा ठरू शकते.

२. **कोण्या विशेषज्ञ आणि ग्रंथावर निर्भर राहणारी पद्धती** : यात कोण्या जानकार, अनुभवी आणि विशेषज्ञ व्यक्तित्व तसेच कोण्या पवित्र धर्मग्रंथ आणि त्याच्या धर्मगुरूंवर विश्वास ठेवला जातो. परंतु या ज्ञानावर डोळे बंद करून विश्वास ठेवता येत नाही. याची विश्वसनीयता, वैद्यता आणि वस्तुनिष्ठता चांगल्याप्रकारे परताडून पाहूनच ज्ञानार्जनाच्या साधनांना अंगिकृत केले जाते.

३. **ज्ञानेंद्रिय किंवा व्यक्तिगत अनुभवाधारीत पद्धती** : डोळे, कान, नाक, जिह्वा, त्वचा (शरीर) या पंच ज्ञानेंद्रियांना ज्ञान प्राप्तीचे द्वार म्हटले जाते. या द्वारे प्राप्त ज्ञानानेच आपला व्यवहार चालतो, हे मान्य आहे. परंतु यात व्यक्तिनिष्ठता असल्यामुळे आणि त्याची विशिष्ट सिमा असल्यामुळे यात सुद्धा दोष असतो. जसे, चालणाऱ्या रेल्वेतून झाडे पळताना दिसतात, आकाशात उडणारे विमान दिसायला लहान दिसते परंतु त्याची वास्तविकता मात्र भिन्न असते. म्हणूनच इंद्रियजन्य प्रत्यक्ष ज्ञानाला सुद्धा सर्वथा सदैव यथार्थ मानले जात नाही कारण यात व्यक्तिसापेक्षता असते.

४. **तर्काने जाणण्याची पद्धती** : हे ज्ञान प्राप्त करण्यासाठी आगमन आणि निगमन (Inductive and deductive) या दोन्ही प्रकारच्या तर्काला मानले जाते. आगमन आणि निगमन या दोन्ही तर्क प्रणाली आपआपल्या जागी ज्ञानार्जनासाठी उपयुक्त वाटत असल्या तरी परिक्षणांती यात सुद्धा कमतरता जाणवते आणि त्यालाही सर्वथा विश्वसनीय मानले जात नाही.

५. आगमन आणि निगमन या दोन्ही तर्क प्रणालीला एकत्रीत उपयोग करूनही ज्ञान घेतले जाते.

६. **वैज्ञानिक परिक्षण आणि अन्वेषण पद्धती** : यात ज्ञान प्राप्त करण्यासाठी ज्ञानमिमांसा, छानबीन, निरीक्षण परिक्षण, प्रयोग आणि अन्वेषणाचा मार्ग अवलंबला जातो. याला वैज्ञानिक पद्धती म्हटले असून संशोधन करण्यासाठी याच पद्धतीचा उपयोग प्राकृतिक, प्रयोगात्मक आणि सामाजिक शास्त्रांमध्ये बहुतांशी केला जातो.^{१५} याच आधुनिक वैज्ञानिक पद्धतीला बुद्धधर्मात वितर्क विचार ध्यानांग, प्रज्ञा म्हटले आहे. याद्वारेच विषयाचे प्रतित्य समुत्पाद नियमाच्या आधाराने निरीक्षण परिक्षण, प्रयोग, विभाजन आणि अन्वेषण करून खऱ्या ज्ञानापर्यंत पोहचले जाते.

कालामसुत्तातून ज्या ज्ञानमिमांसेला सत्य प्रमाणित करण्याची पद्धती मानले आहे त्यालाच आधुनिक संशोधकांनी सुद्धा संशोधन पद्धती म्हणून मान्यता दिली आहे असल्याचे वरील संदर्भावरून स्पष्ट होते. यावरूनही बौद्ध ज्ञानमिमांसेची प्रासंगिकता विषद होते. सातत्याने चाचणी आणि तपासणी करून आपण ज्यावर विश्वास ठेवतो त्याचा खरेपणा शोधणेच विज्ञानाचे प्रमाणित सत्य असते. ... विज्ञानाला अंतिम सत्य प्राप्त करण्यात काहीच अर्थ वाटत नाही कारण जर एखाद्या विषयात असे अंतिम सत्य गवसले की, त्या विषयात पुढील संशोधन करण्यासाठी वाच राहत नाही. याहीपुढे विज्ञानाला याची जाणिव आहे की, या जगात काहीही शाश्वत नाही. सर्व काही अनित्य आणि बदलणारे आहे. जर सर्व काही सातत्याने बदलत असेल तर त्याविषयीचे सत्य (ज्ञान/संज्ञान) सुद्धा बदलणारेच असते. म्हणूनच शाश्वत सत्याचा शोध घेण्याचे विज्ञान सोडून देते. ... सत्य हे सापेक्ष असते. अवकाश आणि समयाच्या अधिन असणाऱ्या प्रत्ययाधारीत असते.^{१६} कार्य कारण संबंध (प्रतित्य समुत्पाद) हे विज्ञानाचे एक प्रमुख तत्व आहे. ... कारणाशिवाय काहीच घडत नाही. .. मानवाचे सर्व व्यवहार हे कार्य कारण संबंधावर आधारीत असतात. जसे, सडलेले अन्न खाल्ले तर मनुष्य बिमार होतो, म्हणून स्वच्छ आणि ताजे अन्न खावे, असे सांगितले जाते.^{१७}

सापेक्षता, अनित्यता आणि कार्य कारण संबंध (प्रतित्य समुत्पाद) आणि परिक्षण (प्रयोग) या नियमाच्या आधारेच सत्य शोधून लोक कल्याणाच्या हेतूने आधुनिक विज्ञानाने अनेक शोध लावल्याचे, तंत्रज्ञान विकसित केल्याचे दिसून येते. बुद्धधर्म सुद्धा या बाबीला चालना देत असल्यामुळे परंपरागत प्राचीन ज्ञानमिमांसेमध्ये भगवान बुद्धाला मानाचे स्थान लाभले आहे. या उलट, अन्य भारतीय परंपरेने ईश्वर, जीवात्म्याची सत्ता, ग्रंथप्रामाण्य यांना महत्व दिल्यामुळे आधुनिक मानवाच्या भौतिक, नैतिक व मानसिक प्रगतीसाठी फारसा उपयोग झालेला नाही. धर्म-उत्सवाच्या वेळी होणाऱ्या प्रवचनाव्यतिरीक्त या अध्यात्म ज्ञानाला मानवी व्यवहारातील प्रगतीमध्ये अधिक महत्व असल्याचे दिसत नाही.

प्रतित्य समुत्पाद किंवा हेतू प्रत्ययाचे अध्ययन करण्याचा उद्देश केवळ स्वतःचे किंवा सभोवतालचे ज्ञान घेणे एवढाच नसतो तर त्या ज्ञानाचा उपयोग करून मानवी जीवन आणि जगाला सुधारणे, समस्यांचे निवारण करणे हा असतो. याचा उपयोग एखादा सिद्धांत मांडण्यासाठी होतो, ज्याला बौद्धिक अनुमान (Intellectual Guess) म्हटले जाते. असे असले तरी, या सिद्धांताचे परिक्षण, चाचणी आणि विभाजन करण्याची मुभा यात असते जेणेकरून त्या सिद्धांताची उपयोगिता, महत्व आणि सुधारणा मानवतेच्या कल्याणासाठी उपयोगात आणता येईल. आधुनिक ज्ञानमिमांसेला पोषक ठरणारी आणि लोक कल्याणासाठी उपयुक्त ठरणारी परंपरागत प्राचीन ज्ञानमिमांसा बुद्धधर्मांमध्ये विद्यमान असल्याचे दिसून येते.

समोरोपिय निष्कर्ष

पारंपारीक बौद्ध ज्ञानमिमांसा पद्धती आणि त्याची आधुनिक काळातील प्रासंगिकता विचारात घेताना त्याचे संक्षेपाने तुलनात्मक विवेचन केले आहे. कोणत्याही मान्यतेचे परिक्षण, सापेक्ष ज्ञान, अनित्यता, कार्य कारण संबंध (प्रतित्य समुत्पाद) आणि ज्ञानाची उपयोगिता या बाबींचा विचार करून त्यासाठी सहाय्यक होणाऱ्या

संशोधक पद्धतीचा, ज्ञानमिमांसा पद्धतीचा अवलंब आधुनिक विज्ञानाने केल्याचे दिसून येते. यात चाचणी, परिक्षण आणि प्रायोगिकतेला अधिक महत्व आहे. जेणेकरून सत्यापर्यंत पोहचून त्याचा उपयोग लोकहितासाठी, तंत्रज्ञान निर्मितीसाठी करता येईल. हीच संशोधन प्रवृत्ती भगवान बुद्धाने सुद्धा सांगितल्याचे दिसते. कोणत्याही गोष्टीवर विश्वास ठेवण्यापेक्षा त्याचे परिक्षण निरीक्षण करून प्रायोगिक आधाराने त्याचे सत्य शोधावे आणि त्या सत्याचा उपयोग लोक कल्याणासाठी करावा, हीच भूमिका बुद्धधम्मने घेतली आहे.

बुद्धधम्मातील अनित्यतेची शिकवण मनुष्याला केवळ शरीरांतर्गत व बाह्य जगातील विषयाप्रती अनासक्त होण्याचे शिकवत नाही तर सर्व बदलणारे असल्यामुळे आपण आपली मनस्थिती, परिस्थिती आणि जगाला हवे तसे चांगले वळण लावले जाऊ शकते, लोक कल्याणाच्या हेतुने बदलू शकतो असा आशावाद प्रदान करते. जीवनात घडून गेलेल्या दुःखद, अपमानजनक घटना किंवा अपयशाला मागे टाकून पुढे प्रगतीपथावर जाण्याचे मार्गदर्शन करते. अनित्यतेचा अर्थ केवळ उत्पाद व्यय जाणणे असता तर यात हा आशावाद उत्पन्न झाला नसता. याचा अर्थ प्रतिय समुत्पन्न बाबी अनित्य आहेत, बदलणाऱ्या आहेत, परिवर्तनशील आहेत असा असल्यामुळे प्रत्येकाला वाईटाला नष्ट करता येते आणि चांगल्याची प्रतिष्ठापना करण्यासाठी विचार, कृती आणि संघर्ष करण्याची प्रेरणा लाभते.

सत्य शोधणे आणि त्याचा लोक कल्याणासाठी उपयोग करण्याचे प्रायोगिक स्वातंत्र्य बुद्धधम्मने दिल्यामुळे आधुनिक मनुष्यासाठी त्याची उपयोगिता, प्रासंगिकता आणि यथार्थता अधिक असल्याचा या शोधनिबंधातून निष्कर्ष काढता येऊ शकतो.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. सिन्हा, जदुनाथ, हिंदी अनु. भट्ट, डॉ. गोवर्धन, *भारतीय दर्शन*, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, २०१०, तृ.आ. भूमिका, पृ. ७
2. द्वारीकादासशास्त्री, स्वामी, *मिलिंदपञ्च, पालि हिंदी*, बौद्धभारती प्रकाशन, वाराणसी, १९९८, पृ. ७१-७२
3. त्रिपाठी, संपा. डॉ. रामशंकर, *आचार्यवसुबन्धुपणीतं विज्ञप्तिमात्रतासिद्धि प्रकरणद्वयम्*, संपूर्णानंद संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी, १९९२, भूमिका, पृ. ८३
4. कश्यप, भिक्षु जगदिश, *संयुक्त निकाय, भाग १, हिंदी अनु.* गौतम बुक सेन्टर, दिल्ली, २०१०, पृ. ७५
5. डॉ. विमलकिर्ती, *दीघनिकाय, ब्रह्मजालसुत्त, मराठी अनु.* समता प्रकाशन, नागपूर, २०१५, पृ. ५०
6. मोरे, मा.शं., *अङ्गुत्तर निकाय, भाग १, मराठी अनु.* कौशल्या प्रकाशन, औरंगाबाद, २०१३, पृ. १९३
7. आंबेडकर, डॉ. बाबासाहेब, *भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म, (मराठी अनु.)*, तायवान, १९९७, पृ. २७०
8. धर्मरक्षित, भिक्षु, *इतिवृत्तक, हिंदी अनु.* सम्यक प्रकाशन, दिल्ली, दु.सं. २०२२, पृ. ८९-९०
9. धर्मरक्षित, भिक्षु, *सुत्तनिपात (पालि हिंदी)*, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, २०१०, पृ. २२३
10. आंबेडकर, डॉ. बाबासाहेब, सिरसाट, प्रा. प्रकाश, *जातिव्यवस्थेचे निर्मूलन, मराठी अनु.* डॉ. बा.आं.ले.आ.भा., महाराष्ट्र शासन, तृ.आ. २०२२, पृ. ५२
11. कश्यप, भिक्षु जगदिश, *संयुक्त निकाय, भाग २, हिंदी अनु.* गौतम बुक सेन्टर, दिल्ली, २०१०, पृ. ४६९
12. मोरे, मा.शं., *मज्झिम निकाय, मराठी अनु.* सुगावा प्रकाशन, पुणे, तृ. आ. २०१५, पृ. २६३-२६४
13. सांस्कृत्यायन, राहुल, *मज्झिम निकाय, हिंदी अनु.* सम्यक प्रकाशन, दिल्ली, २००९, पृ. १९०
14. आंबेडकर, डॉ. बाबासाहेब, *भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म, (मराठी अनु.)*, तायवान, १९९७, पृ. ४४४-४४५
15. मंगल, एस.के. मंगल, शुभ्रा, *व्यावहारिक विज्ञानों में अनुसंधान विधियाँ*, PHI Learning Private Ltd, Delhi, 4th Ed, 2021, page 5 to 10
16. Banerjee, Soumitro, *Research Methodology for Natural Sciences*, IISc Press, Bengaluru, 2022, page - 5
17. Ibid, page - 12